

Staro Sajmište i sećanja na Drugi svetski rat

Prostori selektovanih memorija (2)

PIŠU: ALEKSANDAR IGNJATOVIĆ
I OLGA MANOJLOVIĆ PINTAR

(nastavak iz prethodnog broja)

1937–1941: IZLOŽBA

U junu 1937. godine započela je izgradnja Sajmišta u Beogradu, kao mesta prikazivanja privredne moći Kraljevine Jugoslavije. Međutim, i samu ideju podizanja "Sajma uzoraka" natkrila je senka razdvajanja i utvrđivanja *granica*: bio je to prvi "osvojeni prostor" Novog Beograda u čijem su planiranju mogli učestvovati samo arhitekti iz Beograda. Uprkos činjenici da su vlasti odbacile prvonagrađeno rešenje na konkursu za sajamski kompleks i nametnule arhitekta Tehničke direkcije beogradske opštine kao autore, projektovanje i građenje odvijalo se munjevitom brzinom.

Već u septembru 1937. godine priređen je Prvi beogradski međunarodni sajam u nekoliko tematskih i nacionalnih paviljona (Italije, Mađarske, Rumunije i Čehoslovačke); naredne godine podignut je paviljon Turske, kao i pompezno monumentalni paviljon Nemačke, istovremeno sa preimenovanjem čehoslovačkog u paviljon "Češko-moravskog protektorata". Nije samo upadljivi nedostatak paviljona drugih velikih država svedočio o političkoj dimenziji čitavog kompleksa. Ograđeni prostor, čija je pozicija *naspram* Beograda koji ga je gledao kao na dlanu bila esencijalna u politici reprezentacije politike poznih tridesetih godina, nalazio se u senci nadolazećeg rata; ne samo da je, na primer, „u odlično uređenom paviljonu Italije postavka kombinovala poljoprivredne mašine sa protivavionskim mitraljezom, rovovskim topom ili gasnim maskama", već je Sajmište postalo operativni mehanizam propagandne industrije promocije rata. Tako je najznačajniji događaj u istoriji Sajmišta, koji je privukao najviše posetilaca i bio pod neposrednim pokroviteljstvom režima, bila velika izložba *Neue deutsche Baukunst*, održana oktobru 1940. godine.

1941–1944: LOGOR

Iako je od oktobra 1941. godine prostor Sajmišta postalo deo Nezavisne države Hrvatske, istog meseca doneta je odluka da se nekadašnji SaJam uzoraka pretvori u "Jevrejski logor Zemun" pod neposrednom upravom

beogradskog Gestapoa. Adaptacija Sajmišta podrazumevala je umetanje nove ograde od bodljikave žice, kao i unošenje drvenih skela na nekoliko spratova unutar prostora izložbenih paviljona; na skele su potom zakucavane daske koje su služile kao podloga za spavanje logoraša.

U logor je tokom zime 1941/42 smešteno sedam hiljada Jevreja - većinom žena i dece, kao i preostali muškarci koji nisu likvidirani u logoru Topovske šupe na Autokomandi. U uslovima stravične zime u logoru je umiralo oko 100 ljudi dnevno. Svakodnevno su logoraši bili u prilici da se približe Beogradu kada bi preko zaleđene Save prenosili tela svojih mrtvih rođaka kako bi bila sahranjena na jevrejskom groblju. Kao u "Trećem čoveku" za stanovnike Beograda oni su bili tako daleko da su predstavljali samo crne tačkice na zaleđenoj površini reke. Potpuna otvorenost logora pogledima Beograda, tog mesta „koje ne ponižava samo svojom neljudskošću, već i potpunom izloženošću Beogradu koji ih, sa druge obale reke, nemo posmatra" (David Albahari) posebno je bila indikativna, kao što je i potiskivanje sećanja na ovo mesto.

Užas genocida započeo od marta meseca 1942, kada je u Beograd stigao kamion marke Zander u pratnji dva SS potporučnika – Geca i Majera. Pokretna gasna komora u jeziku stanovnika zapamćena kao dušegupka svakodnevno je prevozila logoraše sa Sajmišta u Jajince, gde su njihova tela ugušena ugljenmonoksidom sahranjivana u masovne grobnice.

Kada je u proleće 1942. godine završena operacija egzekucije Jevreja logor je promenio ime u *Anhaltslager Semlin*, postavši prihvatni logor za smeštaj zatvorenika sa prostora čitave Jugoslavije, koji su potom upućivani na prinudni rad u Nemačku i poslednjih meseci postojanja prešao u nadležnost ministarstva unutrašnjih poslova NDH.

1945–1951: BARAKA

Odmah nakon oslobođenja, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača donela je Saopštenje (br. 87 od 11. januara 1946. godine) u kome je Sajmište označeno kao "mučilište naroda Jugoslavije". Time je započela složena i duga istorija interpretacije ►

ovog prostora kao mesta sećanja. Kao i druga mesta mučenja i egzekucije, i Staro sajmište – iako stidljivo – bilo je upisano u ekonomiju revolucionarne i komunističke žrtve, čime je činjenica o stradanju civila – nekadašnjih žitelja Beograda i Srbije zbog “rasne nepodobnosti” – zapravo bivala permanentno supstituisana.

Naime, sedište omladinskih radnih akcija organizovano je upravo tu, u paviljonima koji nisu srušeni tokom savezničkog bombardovanja logora 1944. godine. U idealima novog sistema vrednosti socijalističkog društva koje je promovisalo koncept savremenosti kao nečega što prevazilazi i transcendiraju istoriju, važnu instancu predstavljao je upravo prostor Sajmišta. *Podizanje* novog grada podrazumevalo je *rušenje* uspomena i *građenje* svojevrsne ideologije zaborava: „Ovaj prostor i ove reke, koji su nekad razdvajali, počće da spajaju. Zaboraviće se dani ratni, užasi Sajmišta (...) i graditi na dotada močvarnom, peskovitom i *praznom prostoru*“ – plastično je bilo izraženo u jednom od manifesta Omladinskih radnih akcija početkom pedesetih godina. Najpoznatije delo jugoslovenskog socijalističkog realizma – ulje na platnu Bože Ilića „Sondiranje terena na Novom Beogradu“ (1948) čitano iz ovog ugla dobija svakako nova značenja koja „grandioznu epsku narativnost“ u prikazu radnog entuzijazma u izgradnji socijalističke otadžbine i problematizuju i redefinišu. Od nekadašnjeg prinudnog mučenja tela, ovaj topos je transformisan u paradigmu voljnog žrtvovanja tela i izgradnje kulture zaborava.

U junu 1959. godine, na Republičkoj konferenciji sekcije bivših političkih zatvorenika NR Srbije, utvrđeno je da je logor Sajmište po broju ljudi koji su kroz njega prošli bio najveći nacistički logor na području Srbije, uz konstataciju da mesto, na kome je bio ovaj veliki logor, ničim nije obeleženo. Iako je potom, u martu 1965, pri SUBNOR pokrenuta inicijativa da se podigne spomenik “svim Jugoslovenima stradalim u nacističkim logorima u zemlji i inostranstvu”, sve do poznih osamdesetih godina zid ćutanja opkoljavao je ovo mesto.

Međutim, o činjenici da je društvo bilo svesno mesta Starog sajmišta u topografiji horora u Beogradu svedoči čitav niz simptomatičnih akcija koje su doticale ovaj prostor. Promena političkog i društvenog uređenja i ustoličavanje novog režima, kao i potreba markiranja diskontinuiteta u odnosu na Kraljevinu Jugoslaviju, zahtevali su prostornu, arhitektonsku i vizuelnu reprezentaciju. Ideja Novog Beograda kao prestonice nove, socijalističke Jugoslavije zasnovane na novom sistemu vrednosti tada je postala centralna politička fikcija i glavna urbanistička ideja. Međutim, niti u jednom od brojnih planova Novog Beograda prostor Starog sajmišta uopšte nije tretiran. Ova lokacija bila je svojevrsna *terra incognita*, prazno područje bez značenja i memorije na kome se slobodno moglo graditi. O tome svedoči podatak da je upravo za taj prostor bilo raspisano niz arhitektonskih konkursa koji

su predviđali da se tu podigne Moderna galerija (1948), Vojni muzej (1949-1950) ili Beogradska opera (1971).

1951- 1990: ATELJE

Međutim, *horror vacui* Starog sajmišta potaknuo je potrebu da se, u prolongiranom vremenu odlučivanja o njegovoj pregradnji u okviru urbanističke celine Novog Beograda, taj prostor nadomesti i revalorizuje novom funkcijom. Početkom 1951. godine preostali paviljoni postali su, aktom Gradske uprave, umetnički ateljei. Sve do danas, brojni umetnici, među njima i najznačajniji slikari i skulptori, koristili su prostor Starog sajmišta kao mesto stvaralačkog rada – od Miće Popovića do Olge Jevrić.

Kao svojevrsan ideološki zahvat “stavljanja sećanja u zagrade” i njegovog odvajanja od svakodnevice, ovaj čin “poumetničenja” prostora Sajmišta imao je zapravo ulogu amortizovanja traumatične prošlosti putem projekta umetnosti kao autonomije. Kao diskurs neutilitarne i izuzetne prakse u socijalističkom društvu, umetnost je reinterpretirala sećanje na užase Sajmišta, smeštajući ih u izuzetan prostor estetskog. Bio je to način da se “očaj istorije preobražava u poziv na autonomiju umetnosti” (H. Baba) i da se i dalje, permanentno, vrši egzekucija prava na memoriju i njeno javno prikazivanje.

Kada je, krajem osamdesetih godina na talasu plime restitucije srpskog nacionalnog identiteta u svetlu mita o martirskoj naciji i njenoj identifikaciji sa drugim mučeničkim nacijama u istoriji, iznenada došlo do zanimanja za mesto bivšeg koncentracionog logora kao mesta holokausta, Skupština grada Beograda donela je odluku da se prostor logora Sajmište proglasi kulturnim dobrom, kao i da se “trajno obeleži podizanjem spomenika” (Odluka od 9. jula 1987). Tada je u neposrednoj blizini centralnog paviljona postavljena standardna spomen-ploča sa tekstom posve simptomatičnog sadržaja koji najbolje ilustruje mehaniku selektovanog istorijskog pamćenja. S druge strane, “Spomenik sećanja na masovna stradanja i otpor jugoslovenskih naroda”, koji je trebalo da označi pijetet žrtvama koncentracionog logora Staro sajmište, umesto 1990, otkriven je tek u aprilu 1995. godine. Sam spomenik, delo skulptora Miodraga Popovića, zapravo je sasvim odsečen od prostora Starog sajmišta i ni po čemu ne korespondira sa njim izuzev što, govoreći u ime autonomije umetnosti, dodatno potvrđuje ulogu umetničkih ateljea koji već pet decenija naseljavaju prostor nekadašnjeg koncentracionog logora. Štaviše, ne postoji niti jedna informacija koja bi spomenik dovela u vezu sa idejom holokausta i stradanjem gotovo celokupne jevrejske populacije Beograda.

OD 2000. GODINE: IZMEĐU REALNOSTI SLAMA I UTOPIJE EUROPOLISA

Kao i tokom proteklih decenija, prostor Starog sajmišta sada je sasvim marginalizovan, danas naseljen ljudima s margine društva – siromašnim stanovništvom koje

je, poput nekadašnjih žitelja koncentracionog logora, postalo sasvim nevidljivo. Zbog opšte zapuštenosti i potrebe da se i taj deo integriše u urbani prostor grada, Skupština grada Beograda usvojila je još 1992. godine Detaljni urbanistički plan spomeničkog kompleksa kojim se "postiže vraćanje celovitog izgleda prostoru Starog beogradskog sajmišta, kakav je bio u momentu pretvaranja u logor i istovremeno pruža mogućnost da se kompleks obnovi i u funkciji sajma uzoraka". Tako ambivalentna formulacija, u kojoj se zapravo ne može razlučiti šta je prioritet rekonstrukcije u pogledu vrednosti, ponovljena je u Generalnom urbanističkom planu Beograda 2021, koji je Skupština grada Beograda usvojila u septembru 2003. godine. Prema tom planu, u čijoj su izradi učestvovali brojni stručnjaci i političari, naglašeno je da "Staro beogradsko sajmište podleže pravilima za područja opšte obnove [...] usaglašenim prema obimu i nivou vrednosti *graditeljskog nasleđa*". I kao što je polovinom pedesetih godina potreba izgradnje novog beogradskog sajma, na suprotnoj obali Save, opravdavana činjenicom da "Ratno pustošenje nije poštedelo ni [Staro sajmište] tako da je Beograd posle svršenog rata ostao opet bez sajmišta", tako je i "vrednost graditeljskog nasleđa", ali ne i sećanje na žrtve, postala imperativ rekonstrukcije ovog prostora.

U isto to vreme i Spomen park Jajinci doživljava svojevrsnu fizičku i ideološku metamorfozu, iznova potvrđujući činjenicu da je sećanje na Drugi svetski rat fundamentalno važan sadržaj kolektivnih predstava identifikacije u srbijanskom društvu. U neposrednoj blizini jajinačkog spomenika žrtvama fašizma, izvedenog po projektu skulptora Vojina Stojića 1988. godine – spomenika koji je dopunio dotadašnje skromno obeležje na ulazu u memorijalni kompleks – određeno je mesto za spomen-crkvu. Tim činom trebalo je konačno "ispuniti istorijski dug prema žrtvama, pa komemorativnim objektom *označiti mesto* ove prevashodno srpske pogibije" – kao da je, sve do tada, prostor ostao neobebežen kao spomenička celina. U maju 1993. godine Skupština grada Beograda donela je odluku kojom dozvoljava izgradnju pravoslavnog hrama u Spomen parku Jajinci, uz sledeće obrazloženje: "Jajinci su, posle Jasenovca, najveća srpska kolektivna grobnica - daleko veća od Kragujevca, od Kraljeva... od Kosova."

Spomen crkva posvećena sv. Ćirilu i Metodiju počela je da se gradi 2005. godine. Kao povod za podizanje crkve oficijelna glasila države i crkve isticala su da je ovo "mesto na kojem su okupatori streljali, zatrpavali, spaljivali na lomačama i dovozili u kamionima sa gasom – dušegupkama, uglavnom srpsku mladež zatočenu u logoru

Banjica danas je u očajnom stanju. [...] Nigde krsta, nigde nijednog imena, nigde vodiča niti bilo kakve reči o takvom i tolikom stratištu!"

Građenje spomen-hrama u Jajincima, ali ne i potreba određivanja prema žrtvama logora Staro sajmište, okupilo je celokupnu političku, crkvenu, kulturnu i vojnu elitu u Srbiji. Paradigmatična je bila upitanost akademika Matije Bečkovića, koja dobro ilustruje opštu atmosferu oko podizanja spomen crkve. Uprkos tome što je Spomen park Jajinci već godinama bio uređena memorijalna celina, obeležena spomenikom i opremljena celokupnom infrastrukturom (travnjaci, cvetne aleje, pristupne staze, klupe, stolovi, spomen-kuća i suvenirnica, parking za motorna vozila itd.) – Bečković nije razumeo "tu koprenu tame kojom su već šezdeset godina obavijeni Jajinci", zapitavši – "Ko je, zašto i kada na ovo mesto bacio veo ćutanja". Ta neobična upitanost, zapravo, ukazuje na fenomen reinterpretacije sećanja na Drugi svetski rat kao glavni mehanizam u savremenom građenju obrisa srpskog nacionalnog identiteta.

Nacionalizacija žrtve konstituiše nacionalni korpus, a intervencije na mestima sećanja – podizanje spomen crkve u Jajincima i plan rekonstrukcije nekadašnjeg "sajma uzoraka" na Starom beogradskom sajmištu – iznova svedoče da su granice podobnog identiteta isuviše tesne da uljkuče i one čija su prava na javno prikazivanje kolektivnih sećanja u najmanju ruku osporena.

EPILOG

U romanu Davida Albaharija "Gec i Majer" (1998) glavni junak odlazi na Sajmište mnogo godina posle završetka Drugog svetskog rata: "Na drugoj strani reke počivao je Beograd. Nije to, naravno, bio isti grad kao onaj u kojeg su nekada gladno zurili logoraši, ali ćutao je na isti način. Ne, nije tačno, ne govorim istinu: postojale su slutnje, nagađanja, kružile su glasine, osećalo se odsustvo, viđeni su leševi umotani u čaršave, ali niko nije ništa uradio, niko nije ni pokušao nešto da uradi. A šta su mogli da urade?"

Možda je sada prilika da, priznanjem prava na sećanje horora Starog sajmišta, društvo napravi iskorak iz ćutanja koje decenijama obavija ovo mesto. Sudeći po sve glasnijim zahtevima da se ovaj prostor obnovi kao mesto sećanja na žrtve Drugog svetskog rata i, posebno, na hiljade Beograđana koji su u njemu stradali samo zbog toga što im je identitet bio nepodban, prilika da se sloboda sećanja na holokaust i pravo na njegovo javno prikazivanje u Srbiji konačno ostvari sve je izvesnija.